

УДК 329:94](477)«1904/1907»

І. Б. ГИРИЧ*

**ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.
ДО ІСТОРІЇ СПІВПРАЦІ НА ГРОМАДСЬКІЙ НИВІ**

Висвітлено громадсько-політичні взаємини між М. Грушевським і О. Лотоцьким наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наголос зроблено на часах їхньої співпраці в петербурзький період життя О. Лотоцького (1904–1907 рр.). Йдеться, передусім, про участь обох діячів у справі політизації українського руху на підросійській Україні, вироблення ними завдань для діяльності українських послів Державної Думи тощо.

Ключові слова: соборницький проект; політизація українського руху; наддніпрянський партикуляризм; кадетська партія і українці; українство і українофільство.

Олександр Гнатович Лотоцький був одним із найближчих Михайлу Сергійовичу Грушевському людей ідеологічно і за участю у громадській роботі та одним із перших у десятці співробітників на суспільному полі загалом. Про це свідчить і збережена епістолярна спадщина О. Лотоцького у фонді М. Грушевського (ф. 1235) у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК). За нашими підрахунками, збереглося 202 листи загальним обсягом майже у 400 аркушів¹. Переважно це – листи від 1894 р. до 1919 р. Можна стверджувати, що їх було більше, але частина архіву з листами загинула в згорілому будинку професора у Києві. Співпрацю вчених досліджував у своїй монографії Василь Швидкий². Проте зміст листування двох діячів значно ширший за їх часткове використання у цій праці. При підготовці до друку “Очерка истории украинского народа” Валентином Кавунником був задіяний пласт листування між О. Лотоцьким і М. Грушевським щодо історії написання та видання цього твору³. Нині Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України планує видати в серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” окремий том листування О. Лотоцького і М. Грушевського (упорядник – В. Кавунник).

Дуже багато місця приділено М. Грушевському і спільній праці у спогадах О. Лотоцького “Сторінки минулого”. У них він датує дружні стосунки зі львівським істориком від 1890-х років до 1917 р. Олександр Гнатович писав: “У нас з Михайлом Сергійовичем були близькі сто-

* *Гирич Ігор Борисович* – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

сунки товариські, що заховались аж до революції 1917 р., коли зразу обірвалися з причин його тогочасної політичної тактики, несподіваної тоді для близьких до нього людей і послідовно після доведеної до свого логічного кінця. Але в Києві та за увесь час перебування його в Галичині був він для мене одним з найдорожчих людей. Листування наше було дуже рухливе, а, приїздячи до Петербурга, звичайно спинявся він у мене, і ті хвили належали до найбільш для мене радісних”²⁴.

Співпраця М. Грушевського і О. Лотоцького в межах Київської громади

Початок співробітництва М. Грушевського і О. Лотоцького припадає на 1890-ті роки. Обидва тоді мешкали у Києві. Олександр навчався в Київській духовній академії, Михайло закінчував Університет Св. Володимира, а згодом, як професорський стипендіат, готувався до магістерського іспиту та захисту дисертації. М. Грушевський кількома мемуаристами називався керманичем семінарської громади, у якій найстаршим членом і неофіційним іншим керівником був О. Лотоцький. Не випадково у Київській громаді йому дали псевдо “Владика”. О. Лотоцький часто зустрічався з М. Грушевським через О. Кониського, який тоді був головою громадського українського руху на Наддніпрянській Україні.

О. Лотоцький був утаємничений у план переведення М. Грушевського на кафедру до Львівського університету. Був вірним виконавцем тактики і стратегії щодо перетворення Галичини в “український П’ємонт”. Залишив спомини про відправку М. Грушевського до Львова, урочисте прийняття на київській оселі М. Грушевського на розі вул. Караваївської (нині – Льва Толстого) та Тарасівської.

У 1894–1900 рр. О. Лотоцький був найближчим у Києві співробітником М. Грушевського і найбільше спричинився до пошуку співробітників і організації бібліографічного відділу для “Записок Наукового товариства імені Шевченка” (“Записки НТШ”). Він керував науково-літературним гуртком, що складався майже виключно з семінаристів Київської духовної академії (КДА) і академіків. За дорученням львівського професора вони готували рецензії на історичні монографії, а головне – періодичні видання підросійської України та Російської імперії, у яких порушувався той чи інший українознавчий аспект. Головну частину рецензованих видань складала церковно-історична література. Основу становили регіональні “Епархиальные ведомости”, праці місцевих церковно-історичних та архівних товариств і комісій, музеїв, історичних журналів тощо. О. Лотоцький стежив за виконанням робіт, роздавав праці для рецензування окремим людям, перевіряв якість виконання. Головним гроном співробітників були студенти КДА С. Іваницький, С. Липківський, П. Петрушевський, В. Селин, Є. Червінський,

М. Шпачинський, Г. Ярошевський. “Епархиальные ведомости” виходили в десяти українських губерніях. “Киевские Епархиальные ведомости” редагував щирий українець Павло Троцький, Подільські – Юхим Сіцінський. Через Й. Руденка (свого тестя) й К. Пілінського О. Лотоцький контролював переклади для Руської історичної бібліотеки, яку перебрав від О. Барвінського М. Грушевський⁵.

Наприкінці 1890-х років О. Лотоцького і М. Грушевського пов’язувала справа видання знаменитої антології “Вік”. Зокрема, в листах Олександра Гнатовича є інформація про те, що саме він замовляв відомий портрет М. Грушевського 1903 р. для цієї антології (белетристика), де друкувалося оповідання М. Грушевського “Бех-аль-Джугур”.

У 1904–1905 рр. О. Лотоцький був найактивнішим помічником М. Грушевського при виданні у Петербурзі 1904 р. першого, а 1906 р. – другого видання “Очерка истории украинского народа”. Докладніше про історію співпраці обох діячів йдеться в текстах В. Кавунника⁶.

О. Лотоцький в Петербурзі (1900–1917 рр.)

Українська спільнота в Петербурзі радше перебувала вже тоді у певній стагнації, бо спиралася в своєму керівництві на осіб, які зробили російську державну кар’єру, сервілістично сприймала царську владу і втратила відчуття національних завдань модерного часу.

Ситуація змінилася, коли на зламі XIX/XX ст. у це середовище потрапила свіжа кров з України – Петро Стебницький, Максим Славінський та Олександр Лотоцький. Усі були пов’язані з молодих літ із Київською громадою, знали і поділяли завдання, які висували перед громадивцями О. Кониський і В. Антонович. Природно, що й М. Грушевський у ці часи сподівався знайти серед передусім молодих українців, яким було по 30 років і трохи більше, спілників своїх громадсько-культурних проєктів. Найближчою за духом людиною до М. Грушевського був О. Лотоцький. Близькість до цензури, можливість спілкуватися з представниками столичної російської еліти, існування благодійного видавничого товариства ім. Т. Шевченка вимагало мати тісний контакт із Петербургом.

Вдача О. Лотоцького була подібною до вдачі М. Грушевського: енергійний, працелюбний, здатний українську справу ставити на чолі всіх інших життєвих проєктів.

“Віківці” були першим поколінням власне політичних українців, а не українофілів і свій українізуючий вплив вони поширювали на стару редакцію “Киевской старини” та Стару громаду. З М. Грушевським дружні взаємини склалися, передусім, у О. Лотоцького та С. Єфремова. Багато праць на замовлення Голови НТШ виконував для “Записок” В. Доманицький. На зламі століть Київ залишив та переїхав до Петер-

бурга О. Лотоцький, де перетворився на праву руку історика у зв'язках з українською петербурзькою громадою. Місце О. Лотоцького у Києві зайняв С. Єфремов⁷.

Справи щодо побудови соборницького проекту М. Грушевському довелося вести через столичний російський Петербург, де правою його рукою був О. Лотоцький – цілковитий прихильник ідеологічної лінії голови НТШ. У травні 1905 р. Олександр Гнатович на сподівання історика в можливості заснування на Великій Україні україномовного часопису писав, що кияни української орієнтації марно сподіваються на швидкий дозвіл російською владою такого журналу. О. Лотоцький сподівався більше на вже існуючий російськомовний журнал “Сын Отечества” в Петербурзі, який пропонував перетворити на рупор української справи, але розумів, що редакція не захоче очевидно цього робити, посилаючись на брак місця в газеті⁸. Побоювання О. Лотоцького справдилися, бо вже в червні редакція цього журналу не надрукувала заміток М. Грушевського зі Львова “На злобу дня”⁹.

Існувала думка видавати російськомовну загальноукраїнську газету в Петербурзі. Львівський історик покладався на широкі автономістичні заходи в російській столиці з боку інших недержавних народів і на хвилі їхньої підтримки намагався творити український часопис. У серпні 1905 р. планувався з'їзд національних меншин Росії. Але відкриття його відтягувалося, бо невідомою була позиція кавказьких націй та поляків у Державній Думі. Паралельно мав відбуватися московський з'їзд земських діячів у питанні про автономію. О. Лотоцький наразі відрядив М. Грушевського їхати відразу в Петербург¹⁰.

Наприкінці жовтня 1905 р. О. Лотоцький ходив у складі делегації на прийом до прем'єр-міністра Росії С. Вітте, де той повідомив про зняття заборон на українське слово. Обіцяли дозволити часопис “Вік” у Києві та газети у Катеринославі, Полтаві, Харкові, Одесі, Кам'янці. О. Лотоцький сумнівався в можливому здійсненні таких райдужних перспектив¹¹.

Соборницький проект М. Грушевського і О. Лотоцького

У цей же час М. Грушевський викладає в листі О. Лотоцькому план про творення осередків для пропагування культурної соборності в Києві, на який Олександр Гнатович відповідав: “План Ваш – строгий і сміливий. Проведення його – то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результат тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою... не палити за собою кораблів Галичині... Коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою – побіч необхідної політичної – то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше”¹². Як бачимо, сам

О. Лотоцький проєкт М. Грушевського вважав здійсненням ідеї “Галичина – український П’ємонт”. Його порада виявилася дуже слушною, бо М. Грушевському не стільки довелося стикатися зі сприянням у ніби рідному середовищі, скільки з нерозумінням, заздрістю, а іноді навіть і з ворожістю.

Цілковиті надії на успішність соборницького проєкту М. Грушевського у О. Лотоцького не було. Він скоріше міг повірити, що справа ця завалиться через кволість і пасивність наддніпрянських українців. Щоб не сталося несподіваного провалу через апатію місцевих кадрів, М. Грушевський проєктував не заснування зовсім нового, а відбрункування існуючих у Львові інституцій як їхніх відділів, філій. Коли не вдасться експеримент, треба було мати можливість повернутися до Львова, щоб згодом, при іншій нагоді, спробувати ще раз повторити відкриття клітини загальноукраїнських культурних установ на Великій Україні.

Разом із тим, О. Лотоцький визнавав, що іншої людини, яка б могла здійснити цей проєкт, в Україні не було. Він писав М. Грушевському: “Без лесті” скажу, що Ви єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть також “опит и практика – великое дело”... Ви знаєте наших шановних земляків – по своїх замахах – хуторських генералів, а по вдачі – гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви не досить оцінюєте ті їх риси і що через то можете після розчаруватися. Треба розчаровуватися зразу і навіки, щоб після усі неприємності були звичайним ділом, а приємність – несподіваним сюрпризом”¹³.

У листопаді 1905 р. вирінає ідея творення тимчасової редакції газети в Петербурзі¹⁴, і М. Грушевський готовий стрімголов пірнути в цю справу¹⁵.

О. Лотоцький у справі конфлікту М. Грушевського з групою Б. Грінченка/С. Єфремова

Влітку 1906 р. О. Лотоцький повідомляє М. Грушевського про зміну настроїв Є. Чикаленка. “З особистих джерел знаю, – писав Олександр Гнатович, – що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газети, надати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас – се буде між нами, – що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план показує лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в огонь”. Далі О. Лотоцький просить не розривати стосунків із Б. Грінченком і К^о: “Перш за все Ви тут – на моє переконання багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення як Ви уявляєте. Крім того се власне єдина літературно-робоча кампанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба зна-

йти з ними [компроміс], бо старі – і лукаві, і ледачі – оставлять Вас на слизькому!”¹⁶.

О. Лотоцький нараджував до злуки “Нової Громади” з “Літературно-науковим вістником” (далі – “ЛНВ”) М. Грушевського. Він відзначав слабкий господарський бік справи ведення газети. Вважав, що далі нового року газета не проживе, відзначав хистке становище “Громадської Думки” з боку цензури. З точки зору літературного матеріалу “Нова Громада”, на думку О. Лотоцького, краща за газету. Але матеріально ні вона, ні журнал не можуть утримати пишучу братію. На літературних хлібах міг існувати лише С. Єфремов. О. Лотоцький вважав, що галичани на таких зарплатних умовах у цих виданнях не змогли б працювати, хоча й погоджувався з бажаністю тимчасового приїзду когось із них.

О. Лотоцький схилився перед героїчною працею С. Єфремова: “Тепер все робить Сергій – сидить на двох редакціях, пише не менш як по три статті на день і не знати чи на довго його стане. Грінченко держиться осторонь, самотньо, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві “Просвіта”. Пише лише після особистих замовлень”¹⁷. Видно, як О. Лотоцький намагається відокремити С. Єфремова від компанії Б. Грінченка, яких М. Грушевський залучав в одну групу.

Пізніше О. Лотоцький знову відраджує М. Грушевського з’ясувати стосунки з Б. Грінченком. До останнього він не мав особливих сентиментів, але дуже цінував і любив С. Єфремова, який скоріше стояв у конфлікті “М. Грушевський – Б. Грінченко” на стороні Бориса Дмитровича. В кінці листопада 1905 р. і на початку грудня 1906 р. Олександр Гнатівич, запрошуючи історика взяти участь у святкуванні літературного ювілею Б. Грінченка, писав: “З Грінченком все ж таки на бійку – дуже було б мені прикро – коли б у Вас завелось. Для коректності може б дали і статейку для збірника, що лаштується йому з приводу 25-ліття. По щирості – мені жалко його: се жертва своєї нещасної вдачі”¹⁸. О. Лотоцький мав м’якшу за М. Грушевського вдачу, сподівався на можливість компромісу, якого абсолютно не готові були шукати М. Грушевський і Б. Грінченко.

М. Грушевський вважав, що О. Лотоцький саме та людина, яка допоможе з усталенням редакції “ЛНВ” і зможе бути правою рукою у редагуванні “Ради”. Напевно, коли б Олександр Гнатівич погодився переїхати восени 1906 р. до Києва, саме його кандидатура, а не Ф. Матушевського, розглядалася б на посаду головного редактора “Ради”.

21 жовтня 1906 р. приходять лист Є. Чикаленка із закликом їхати до Києва на нараду. “Є се знак краху Грінченкової кампанії, – констатує М. Грушевський, – але не весело братися до справи так сильно попсованої ситуації. Принаймні хоч би оден був там певний і щирий – якби Лотоцький пішов”¹⁹. Великі надії на літературну допомогу історик покладав на О. Лотоцького. Сподівався, що той повернеться до Києва

і до переїзду М. Грушевського очолить його представництво в українській столиці. Але, через фінансові причини, Олександр Гнатович не міг із родиною полишити Петербург.

О. Лотоцький поміж Русовими і М. Грушевським

Що ж до інших діячів, які складали суспільний простір російської столиці, то з ними львівський професор мав проблему, подібну до тієї, з якою він стикнувся у 1905–1907 рр. у Києві. Переважна більшість людей не були політичними українцями, залишалися українофілами. Петербург мав так само своїх науменків і лазаревських, з якими треба було витримати баталії і одержати моральне право на кермування петербурзькими українцями в сенсі здобуття соборності та політизації українського руху та досягнення перемоги ідеї культурної окремішності від Росії.

Найбільший спротив М. Грушевському довелося на петербурзькій ниві вести з родиною Русових – Олександром і Софією, які, опинившись у місті на Неві, стали центром поляризації для всіх осіб українського походження. О. Русов належав до покоління Ореста Левицького, і, попри його більш рішучий і сміливий характер, все ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів із подвійною національною самоідентифікацією.

Про становище О. і С. Русових у Петербурзі О. Лотоцький писав у листі за травень 1906 р. до М. Грушевського так: “Вони (Русови – *І. Г.*) оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдо українські елементи. Але разом з тим вони, – особливо вона, – внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “преклонення и поклонения”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилитися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду [...]. Русова, не знаю через які причини, має до Вас почуття мало не вороже; а може довести до відносин, що може викликати глибоке обурення на діловому ґрунті”²⁰.

Лист цей привернув увагу М. Грушевського, і він відзначив у щоденнику неприхильний настрій Русових. У десятих числах травня 1906 р. історик прибув до Петербурга, де його зустріли загалом привітно, а Русови – прохолодно²¹. У Петербурзі М. Грушевський пробув майже місяць і перед від’їздом його проводжали в українському клубі Петербурга. У промові О. Русова слова звучали двозначно: “А тепер от там (у Галичині. – *І. Г.*) з’явився чоловік, не знати наш чи їх, що багато зробив їм і нам”²².

О. Русов намагався провадити самостійну політику від Львова, покладаючись на власну громадську харизму. Йому належала ідея вида-

ти популярного характеру книжку “История Малороссии в очерках”. У ній планувалося 12 глав, які мали писати різні автори: про мову – А. Кримський, минуле – В. Доманицький, соціально-економічний розвиток – О. Русов, політичні, побутові та релігійні погляди, поезію і мистецтво – В. Лесевич, українську літературу та цензуру – С. Єфремов, школу – Б. Грінченко, український рух XIX ст. – О. Русов, сучасне становище національної справи у Галичині – М. Славінський, ставлення російського і польського суспільств до українського руху – О. Лотоцький, сучасне становище, мету і майбутнє українського питання – П. Стебницький. М. Грушевському відводилася не просто скромна роль, а функція статиста. З 30-ти запланованих друкованих аркушів на нього припадало лише 1,5 аркуша тексту. Дивно, що історію України мав виписати В. Доманицький, який був співробітником, до певної міри учнем М. Грушевського в НТШ; про українську політичну свідомість – людина, яка щойно перед тим обрала з російської українську ідентичність. Сучасний політичний рух у Галичині доручили писати М. Славінському, який дуже мало в тому орієнтувався. Очевидним нонсенсом виглядає, що мету і завдання українського руху мала виписувати не людина, яка ним фактично керувала, а П. Стебницький, який в ньому відігравав помітну, але скромну роль. Очевидно, що усі зазначені вище теми логічно мав би писати М. Грушевський, який їх уже науково виписав у багатотомній “Історії України-Руси” та “Очерках истории украинского народа”. “Очерки...” вийшли саме напередодні задуманої книги О. Русова.

О. Русов у листі до М. Грушевського запрошував до участі в проекті, який мав бути закінчений і доведений до книги ще восени 1905 р.²³ Реакція М. Грушевського була різкою. В щоденнику він говорить про наостанок залишений “загумінок”, який лише формально зазначає участь історика в цьому проекті. В листі він коротко відповів, що не має часу писати якісь статті, що не мають певного загального плану книжки. О. Русов не заспокоївся, а просив дати не оригінальну статтю, а варіант статті, друкованої в журналі “Сын Отечества”, лише трохи довшу за обсягом²⁴.

М. Грушевський відчув у цьому листі нерозуміння не лише О. Русовим, але й українським громадянством Петербурга й Києва (більшість авторів були киянами) тієї всеукраїнської місії, яку саме зараз він виконував. О. Русов навіть термінологію вживав ще попереднього періоду українського руху, пишучи не про українську, а “малорусскую” мову і літературу. В самій книзі не відчувався органічний підхід. До того ж М. Грушевський вже видав “Очерки истории украинского народа”, де на концептуальному рівні був виписаний і розділ про український рух XIX ст. на Великій Україні й в Галичині та продумана й викладена мета української справи. Книга О. Русова для М. Грушевського вигля-

дала конкуренцією його “Очеркам...”. І, очевидно, так воно і було.

Цікаво, що таких нюансів не відчув О. Лотоцький, а можливо він був зацікавлений у збереженні рівних взаємин з Русовими. Здається, що не без їхньої намови був написаний лист М. Грушевському, де спеціально порушувалася тема цієї статті, від якої історик уже раз відмовився. Він нагадував М. Грушевському про збірник О. Русова в листі без дати (очевидно квітень 1905 р.). Олександр Гнатович закликав подати таку статтю, бо її легко М. Грушевському написати “за часом”²⁵. Про цю статтю О. Лотоцький нагадував кілька разів, навіть пропонував передрукувати туди відповідний розділ з “Очерка истории украинского народа”. М. Грушевський стояв на своєму і цікаво, що такий збірник О. Русова так і не з’явився друком. Все ж таки на 1905–1907 рр. жодна всеукраїнська ініціатива не могла відбутися без схвалення М. Грушевським.

Відносини М. Грушевського з багатьма українцями Петербурга склалися непросто. Г. Житецький написав частково критичну рецензію на томи “Історії України-Руси”. Видали у Петербурзі і праці з історії “Малоросії” Олександри Єфименко, написані із культурницьких позицій і без урахування державно-політичного чинника. Вона, а не М. Грушевський, була висунута на премію “Киевской старини”. І за цією акцією стояв В. Науменко. Отже, вплив Старої Громади із Києва на петербуржців-українців був досить відчутний.

Уся українська політична акція в російській столиці робилася через О. Лотоцького. З П. Стебницьким у М. Грушевського не склалося таких душевних і теплих взаємин, як із Олександром Гнатовичем. У своїх спогадах О. Лотоцький писав: “Близьке ідейне співробітництво навіть на віддаленню, за засадничої єдності поглядів, приводило нас до думки доконати локальної близькості сього співробітництва. Ще на студентській лаві запалився я думкою перенестися по закінченню школи в Галичину, й там провадити працю під проводом Грушевського”²⁶.

Приїжджаючи до Петербурга, М. Грушевський завжди спинявся у О. Лотоцького. Цей приїзд надзвичайно пожвавлював петербурзьке життя. “З його приїздом, – писав О. Лотоцький у споминах, – телефон у моїм помешканні не переставав працювати. То Михайло Сергійович з кимсь чи хтось з ним умовлялися щодо побачень, праці, друків і т. ін. Мав він діло з людьми найрізномірнішими – і світу наукового, і політичного і з своїми, і з чужими, і з старшими і з молоддю, з якою він завше спільний ґрунт знаходив, і в справах громадських, і особистих. Він не жив, а горів, і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний. До такого способу життя були пристосовані всі його звички. Вставав він рано і зараз сідав за працю – за писання. Бувши дуже короткозорим, міг писати, коли очі близькі були до паперу, – отже спеціально тримали ми для нього низький стільчик дитячий, на якому й

сидів він, працюючи перед бюрком. До сніданку – десь о годині 9-й – на бюрку вже лежала купка списаних листочків, здебільшого стаття, про яку він умовлявся напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом. Затим телефони, чи хтось до нього, чи він кудись. Поміж численними побаченнями встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місті, списати чи скоригувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна було хіба за сніданком або вже увечері, по зборах у нас чи коли повертався з якихось зборів, тоді, поза діловими оповіданнями про наслідки свого рухливого дня розсипав іскри добродушного чи їдконого гумору. Але кілька вечорів таки проводили ми разом, без сторонньої перешкоди, і ті вечори давали матеріалу на рік для всякої праці та нашого з ним листування. Не одно кіло листів його залишилося в моєму архіві петербурзькому – а писав він, розуміється, не про погоду у Львові чи в Києві”²⁷.

У підсумку так високохудожньо й патетично оцінював О. Лотоцький діяльність М. Грушевського у Петербурзі: “Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з утлим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпним джерелом ініціативи й енергії, так перейнята святим несопокоєм, що життєвої її сили вистарчило б не на одного чоловіка”²⁸.

“Украинский вестник” – спільний проект О. Лотоцького, П. Стебницького, М. Славінського і М. Грушевського

У травні 1906 р. М. Грушевський приїжджав до Петербурга для того, щоб запустити проект загальноукраїнського рівня – видання журналу “Украинский Вестник” (далі – “УВ”). У листі, де звучав заклик, О. Лотоцький писав: “Приїзд Ваш – очевидно жертва [...] декого “смушала”: чи можемо вимагати її – се накладає моральну відповідальність... Але заспокоює тут те, що Ви робили те з власної ініціативи – і жертву ту з подякою лиш можемо прийняти”²⁹. О. Лотоцький повідомляв, що редактором обрано М. Славінського, але він більше корисний саме як редактор, а не публіцист. До редакційного комітету ввійшли Ф. Вовк, О. і С. Русови, П. Стебницький і О. Лотоцький. Писати статті обіцяли І. Лучицький, І. Бодуен де Куртене, М. Ковалевський та Д. Овсяннико-Куликовський. Але, на думку О. Лотоцького, “ми взяли тягар не по своїх ногах”, а тому й приїзд М. Грушевського всі визнавали дуже потрібним і корисним. Головне, що міг дати М. Грушевський – політичний досвід, якого всім бракувало.

“УВ” мислився як тижневик. Було зібрано 1 тис. крб, яких мало вистачити на 8 номерів. Тобто, на 2 місяці. Один номер планувався обсягом у 4 друкованих аркуші. Гонорарів платити не збиралися, тільки редакторів. “УВ” мав бути органом української парламентської групи.

Українська фракція мала висловити в Думі ідею української автономії. Видавати тижневик мав Михайло Пирожков, який свого часу відмовився друкувати “Очерк истории украинского народа” М. Грушевського. Хоча грошей було на два, але О. Лотоцький сподівався три місяці видавати газету. Перше число мало з’явитися між 14–21 травня 1906 р.

М. Грушевський намагався зберегти “УВ” як загальноукраїнський орган у російській столиці, видання, яке є до певної міри доповненням до “ЛНВ”, на відміну від “Нової громади”. Тому він на зборах триумвірату керманічів соборницької акції (М. Грушевський, Є. Чикаленко, В. Леонтович) наполягав по трьох місяцях виходу “УВ” виділити ще на його утримання необхідних 2 тис. крб.³⁰

На початку жовтня О. Лотоцький повідомляв М. Грушевського, що доведе видання “УВ” до кінця 1906 р., уже як його головний редактор (М. Славінський залишив цю посаду – *І. Г.*). Просив підтримки видання статтями. М. Грушевський зазначив у щоденнику, що не зігріває вже це його до участі³¹. Між тим Олександр Гнатович замовив уже пару десятків статей: М. Карєєву (автономія), Д. Овсяннико-Куликовському (ідеологія національностей), В. Доманицькому (риси української історії, політичні рухи), О. Грушевському (1880-ті – 1890-ті роки), С. Єфремову та Ф. Матушевському (про радикально-демократичну партію), М. Лозинському (галицькі партії), Ф. Вовку (етнографічний тип українця), С. Єфремову та Д. Дорошенку (історія літератури), І. Франку (галицька література), В. Дорошенку (українська преса), С. Русовій (театр), О. Кошицю (музика), О. Шахматову (українська мова). Впадає в око, що низка людей і тем співпадає зі збірником О. Русова 1905 р. Позаяк останній не вийшов, то чи не використав О. Лотоцький його матеріали для “УВ”? М. Грушевському пропонувалася тема з українсько-польських взаємин. Але остаточний вибір залишався за професором.

Співробітництво політичне на рівні Державної Думи

О. Лотоцький порадив М. Грушевському у Петербурзі шукати контактів із лідерами кадетів. Цей альянс професор сприйняв спочатку негативно. Але Олександр Гнатович переконував, що це єдина сила в суспільстві Росії, здатна підтримати українські конституційні домагання. “Не знаю, чого Ви власне проти конституційно-демократичної партії? Хоч вона вийшла із з’їзду земських діячів, але то зовсім окремі речі. Власне від самої тої партії прикростей не було, – коли не лічити особистих рис Мілюкова. А врешті – ні до чого більше пристати нам в Петербурзі не можна. Лівіші партії зараз, можна сказати, не існують, а вже правіше йти ніяким чином не можна”³².

Кадети виявилися єдиною інтелігентською партією, яка готова була прийняти і вислухати українські домагання. Самостійно українських сил було мало, і більшого можна було досягти лише з середини

кадетської партії. Сам О. Лотоцький мав добрі відносини з головними діячами партії П. Мілюковим, О. Шахматовим та ін. Далі в своєму березневому листі за 1906 р. він писав: “У Петербурзі єсть досить українців, яких можна було б згуртувати в якісь одній прогресивній платформі; думається пристати до конституційно-демократичної партії, бо хоч вона й задосить уміркована, але найбільш яскраво ставить на своїм прапорі національну автономію. На якусь самостійну українську партію в Петербурзі пороку не вистачить”³³.

Із приводу вироблення тактики української групи депутатів Державної Думи збирався у Києві 22–23 квітня 1907 р. з’їзд Радикально-Демократичної партії. М. Грушевський волів утворення окремої української групи (не йти на “опортунізм”), щоб триматися свого національного інтересу, а не розчинятися в діяльності кадетів. У щоденнику він відзначив, що більшість його не підтримала³⁴.

О. Лотоцький намагався протверезити сподівання М. Грушевського, оскільки сумнівався в реальності творення самостійної національної української групи в Державній Думі. Він писав М. Грушевському: “Ви не уявляєте собі ясно тутешньої ситуації. Ви ще не полишаєте думки про можливість якоїсь національної групи групіровки в Думі. Се не можливо, а коли б було можливо, то цілком непотрібно, бо прогресивну українську групу права Дума щоразу валила б, а консервативної Ви самі не хочете. Таким чином усякі національні пропозиції в думі можуть проводити лише “диким способом”, – між партійними заходами. Проекти мусять писатися без жадної політичної окраски: потреба націоналізації школи повинна мотивуватися самими педагогічними основами, потреба кафедр – різними науковими та іншими вимаганнями... І в обороні того виступатимуть однаково прогресивні і консервативні елементи. Таким чином поступова честь українства не буде заплямована, – принаймні, й нема другого способу й невинність соблюсти, й капітал приобрести”³⁵. Далі О. Лотоцький пропонував робити тактичну ставку не на радикальні партії в Думі, а на консервативні, може навіть правого забарвлення, і наводив приклад польських політиків. “Перед поляками вони (російські політики кадетського спрямування та їхні друковані органи – *І. Г.*) падають до ног, – писав О. Лотоцький, – є то консервативна сила, що може їм лиха наробити; а на українство вони дивляться як на вірного прихвосня свого, що не посміє і не зможе їм нашкочити. Один тут чоловічок подав у “Товариш” дві заміточки про українські кафедри, поніс і третю. “Что это все Вы про Украину да Украину? Ведь это наконец надоедает”, – кажуть йому. “А що Ви все про Польшу пишете?” “А Польша это другое дело”³⁶. Олександр Гнатович волів мати справу з національного характеру партіями (радше консерваторами), ніж лівими (есдеками різних відтінків). У цьому ж листі він писав М. Грушевському: “Я не опортуніст, але разом не хочу

плазувати ні перед якими богами “себе на уме”. Скажу навіть більше, – що коли б довелося мені вибрати між опінією російської радикальщини і реальними українськими інтересами, я не вагаючись пішов би на останнє. Ех, Михайле Сергійовичу, коли не були б ми такими безнадійними ідеалістами, а робили так як се роблять розумні братиї – Полас’и, то вже мали б ми досить і честі, і сили! А то зараз і честь наша – то невинність тої красуні, що на неї ніхто не поласиться!”³⁷.

О. Лотоцький був зв’язуючою ланкою між М. Грушевським та редакцією енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Власне сама ідея енциклопедії визріла вперше, схоже, в голові Олександра Гнатовича. Він перемовлявся з редакцією енциклопедичного словника Гранат, знаходив відповідні кадри для очолювання необхідних редакцій енциклопедії, підтримував тісні контакти з професурою: О. Шахматовим, М. Ковалевським, Ф. Вовком та ін., листувався з киянами (С. Єфремов) та львів’янами. Тема створення цієї енциклопедії як спільного проекту передусім О. Лотоцького та М. Грушевського – тема окремого студіювання. Цьому проекту цілий розділ відведено в споминах О. Лотоцького.

О. Лотоцький допомагав М. Грушевському в справі одержання на НТШ грошей заповіту О. Кониського. Вони спільно боролися у ділі знесення заборон на українське слово, т. зв. Емського указу 1876 р. О. Лотоцький був неперевершеним популяризатором української справи. Він був співавтором, разом із П. Стебницьким, знаменитого “Украинского вопроса”. І М. Грушевський був одним із дорадників у цьому проекті. О. Лотоцький був причетний до друку першої біблії сучасною українською мовою та творів Т. Шевченка. А це дуже цікавило і М. Грушевського. Натомість Михайло Сергійович протегував О. Лотоцькому в його церковно-історичній науковій праці. В “Записках НТШ” були надруковані перші дослідницькі праці О. Лотоцького, які передували його знаменитій “Автокефалії”.

О. Лотоцький у 1890-х роках, відчуваючи засадничу ідейну близькість з М. Грушевським, планував після закінчення духовної школи перенестися на працю в Галичину, але важкі відносини галицького громадянства з М. Грушевським розхолодили його намір³⁸.

У 1917 р. між О. Лотоцьким і М. Грушевським стався розрив. О. Лотоцький зберігав позицію Товариства Українських Поступовців (ТУП) і продовжував свою дореволюційну належність до Української демократично-радикальної партії/Української партії соціалістів-федералістів (УРДП/УПСФ). М. Грушевський “полівів”, пішовши до українських есерів, зіпсувавши стосунки із своїми товаришами Є. Чикаленком, С. Єфремовим, О. Лотоцьким та ін. Про зміну настроїв М. Грушевського, метаморфозу його поглядів Олександр Гнатович писав так: “На мою думку, – вже теперішню, – по довгій перерві часу, коли він відогравав

велику провідну роллю в Галичині та по переживаннях у понижуючих обставинах заслання, зароджувалися вже в ньому ті хворобливі настрої, які все більше штовхали його на шлях демагогії, проводили до вчинків, ніяк не оправданих у людини такого глибокого розуму, та врешті привели до того банкрутства, що суть його ледве чий сам він не зрозумів нарешті. Мої стики з Грушевським у дальшому послідовно приводили мене саме до такого висліду”³⁹.

Не варто сьогодні намагатися шукати правого в оцінках політичної діяльності в часах Української революції. Очевидно, ті перспективи політичні, які собі вибудовував М. Грушевський, мали, на його погляд, можливість на здійснення. Для нас важливішим сьогодні є реконструкція діяльності ключових діячів національно-визвольного руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., їх візій суспільного життя, продукування ними провідних ідей для стратегій українського руху модерного часу. І Михайло Грушевський, і Олександр Лотоцький були такими ключовими фігурами національного життя. Сподіваємося, що їхній епістолярний спадок, який незабаром буде надрукований, дозволить значно об’ємніше уявити громадсько-політичні процеси в тодішній Україні.

¹ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (покажчик до ф. №1235 у ЦДІА України, м. Київ [упорядник І. Гирич]. Київ: ІУАД, 1996. С. 47.

² Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 366 с.

³ Кавунник В. Історія видання “Очерка” Михайла Грушевського // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 22. С. У–ХІІ; Листи з історії видання “Очерка” М. Грушевського [листи О. Лотоцького]/підготували В. Кавунник і С. Панькова // Там само. С. 464, 474, 478–483, 485–488, 490–492.

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. С. 185.

⁵ Там само. С. 264–265.

⁶ Кавунник В. Зазнач. твір.

⁷ Докладніше про взаємини С. Єфремова і М. Грушевського див.: Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст. // Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 514–583.

⁸ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 354–357.

⁹ Там само. Арк. 380–391.

¹⁰ Там само. Арк. 231–232.

¹¹ Там само. Арк. 386–387.

¹² Там само. Арк. 245–247. У спогадах О. Лотоцький об’єктивно підтвердив напрям листувань і своїх порад щодо перенесення ЛНВ і НТШ. Він повторює у мемуарах свою пораду “не палити кораблів”, бо ситуація в Росії з політичного боку була непевна і відчувалася сильна нестача кадрів (Лотоцький О. Цит. твір. Т. 3. Варшава, 1934. С. 354–355.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 246–247.

¹⁴ Гирич І. Щоденник М. Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. Ч. 1–4(152–155). С. 68.

- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 242–245.
- ¹⁷ Там само. Арк. 280 (лист написаний не пізніше 25 серпня 1906 р.).
- ¹⁸ Там само. Арк. 261–262.
- ¹⁹ Щоденник М. Грушевського, запис від 21 жовтня 1906 р./ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 133зв.
- ²⁰ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 263–268 (лист написаний не пізніше 20 травня 1906 р.).
- ²¹ Щоденник М. Грушевського, запис від 10–12 травня 1906 р./ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 115зв.
- ²² Щоденник М. Грушевського, запис від 2 червня 1906 р./ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 117.
- ²³ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 726. Арк. 302–303 (1–2).
- ²⁴ Там само. Арк. 304–305.
- ²⁵ Там само. Арк. 354–357. У листі О. Лотоцький (С. 356) писав: “Дуже шкода, що Ви зріклися написати статтю про галицькі обставини до збірника; то має бути справді коштовний збірник, який поставить вперше широко українську справу перед російським суспільством і малоосвіченими земляками. Ваша відсутність у тім збірнику багато йому пошкодила б. Я думаю, що написати Вам таку статтю можна, сидючи за чаєм або лежучи під грушею у ліжку: ніяких матеріалів збирати не треба, бо все у Вас перед очима й про все Ви не раз вже писали. Та й стаття не велика 1–1 ½ аркуші. Може б Ви ще передумали та з допомогою Марії Сильвестрівни і написали? Земляки дуже Вас просять про се”.
- ²⁶ *Лотоцький О.* Цит. твір. Ч. 3. Варшава, 1934. С. 355.
- ²⁷ Там само. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 156.
- ²⁸ Там само. С. 155.
- ²⁹ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 263–268.
- ³⁰ Щоденник М. Грушевського, запис від 29 серпня 1906 р./ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 126зв.
- ³¹ Там само. Арк. 133.
- ³² ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 239–240 (лист від 9 березня 1906 р.).
- ³³ Там само. С. 242–245.
- ³⁴ Щоденник М. Грушевського, запис від 22–23 квітня 1907 р./ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 147зв.
- ³⁵ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 25–26.
- ³⁶ Там само. Арк. 25–26.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ *Лотоцький О.* Цит. твір. Ч. 3. Варшава, 1934. С. 355.
- ³⁹ Там само. С. 357.

The article deals with the social and political relations between M. Hrushevsky and O. Lototskyi in late 19 – early 20 century. Emphasis is placed on the times of their cooperation during the St. Petersburg’s life of O. Lototsky (1904–1907). It is, above all, about the part of both leaders in the politicization of the Ukrainian Movement in the Russian Ukraine, making tasks for the Ukrainian ambassadors of the State Duma and so on.

Key words: the Sobor project; politicization of the Ukrainian movement; Dnipro particularism; Cadet Party and Ukrainians; Ukrainians and Ukrainophilism.